

Nitel Bir Veri Toplama Tekniği Olarak Odak Grup Görüşmeleri

Focus Group Interviews as a Qualitative Data Collection Technique

Prof. Dr. Murat Tuncer

Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Elazığ, Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9136-6355>

Fatih Kamçı

Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Elazığ, Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0511-8628>

ÖZET

Günümüzde başta teknoloji alanında olmak üzere hayatın hemen her alanında değişimler ve gelişmelerin meydana gelmesi bilimsel araştırmalar konusunda da ihtiyaçların farklılaşmasına neden olmuştur. Nicel araştırmaların özellikle günlük hayatta karşılaşılan sorunları tespitindeki yetersizliği ve sınırlı oluşu, birçok araştırmacıyı nitel araştırma yöntem ve tekniklerini kullanmaya yöneltmiştir. Nitel araştırmaların birçok alanda yeni farkındalıklar oluşturması ve derinlemesine sonuçlar elde edebilmeye imkân tanınması nedeniyle çok sayıda araştırmacı tarafından tercih sebebi olmuştur. Aynı zamanda araştırmacılara farklı alanlar sunması araştırmacıları nitel araştırmaları kullanmaya yönlendirmiştir. Araştırmacılara zengin bir veri toplama yöntem ve teknikleri yelpazesi sunan nitel araştırmalarda, sıklıkla kullanılan tekniklerden biri de “Odak Grup Görüşmeleri” dir. Bu çalışmamızda amaç; “Odak Grup Görüşmeleri” nin ne olduğunu açıklamak, tarihsel süreç bakımından ele almak, güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koymak, son dönemlerde “Odak Grup Görüşmeleri” nde yaşanan değişim ve gelişimleri ifade etmektir.

Anahtar Kelimeler: Nitel Araştırma, Odak Grup Görüşmeleri

ABSTRACT

Today, developments in almost every field of life, especially in the field of technology, have led to changes in the needs of scientific research as well. The inadequacy and limitedness of quantitative research, especially in detecting problems encountered in daily life, has led many researchers to use qualitative research methods. Qualitative research has been preferred by many researchers because it creates new awareness in many areas and allows obtaining in depth results. The fact that it offers different fields to researchers also has led researchers to use qualitative research. One of the techniques frequently used in qualitative research, which offers researchers a wide range of data collection methods and techniques, is "Focus Group Interviews". The aim of this study is to explain what Focus Group Interviews method is, to discuss its historical process, to reveal its strengths and weaknesses, and to express recent changes and developments.

Keywords: Qualitative Research, Focus Group Interviews

GİRİŞ

Bilişim teknolojilerinde yaşanan hızlı değişimler, yapılan araştırmalara da bir ivme kazandırmış ve araştırma sayılarında artışın meydana gelmesini sağlamıştır. Daha önceleri sıklıkla tercih edilen nicel veri toplama teknikleri ve analizleri özellikle son yıllarda yerini nitel araştırma yöntem, teknik ve analizlerine bırakmıştır. Nitel araştırmaların özellikle olayları ve durumları yorumlayıcı nitelikte olması, bunları anlamlandırmaya dönük olması münasebetiyle tercih sebeplerinden olduğu ifade edilebilir (Denzin ve Lincoln, 1998; Kıral, 2020). Geçen yüzyıllara oranlar nitel araştırma, daha çok sayıda araştırmacı tarafından kabul görmektedir. Son yıllarda sosyal bilimlerden sağlık bilimlerine, eğitim bilimlerinden beşeri bilimlere kadar birçok alanda çok sayıda nitel araştırma yapılmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak da nitel araştırmaya dayalı çok sayıda eser ortaya çıkmıştır. Bütün araştırma yaklaşımları gibi nitel araştırma da çevremizdeki dünyayı anlamak açısından, karmaşık ve çeşitlilik teşkil eden bir yöntem sunar (Given, 2021).

Nitel araştırmaların bilhassa sosyal bilimler alanında araştırmalar, incelemeler yapan araştırmacılar, bilim insanları tarafından tercih edilen araştırma yöntemi olduğu söylenebilir. Corbin (1997), nitel çalışmaların daha detaylı araştırmalardan veri elde etmek maksadıyla kullanıldığını, ayrıca gerek verilerin toplanmasında gerekse irdelenmesinde, verilerin detaylı olarak ortaya konulmasında büyük yarar sağladığını belirtmektedir. Seggie ve Bayburt (2017) nitel çalışmaları, çok sayıda bilimsel soruyu kendi bünyesinde bir araya getiren, araştırması yapılan sorunun açıklanmasını, ifade edilmesini sağlayan çalışmalar olarak ifade etmektedir. Yıldırım ve Şimşek'e (2006) göre, nitel araştırma sosyal durumlar ve olguların kendine ait özellikleri ve doğal ortamında, katılımcıların fikirleri, duyguları ve bakış açılarını anlamak maksadıyla kurgulanan araştırmadır. Aynı zamanda olgular ve durumlar tümevarımcı bir bakış açısıyla ele alınır.

Nitel araştırmaların önemli hususlarından biri de veri toplama yöntemidir. Nitel araştırmalarda veri toplama amacıyla, sıklıkla kullanılan yöntemlerden biri de görüşmelerdir (Willis, 2007; Şahin, Suher ve Bir, 2009). Katılımcılara göre yapılan görüşmelerin farklı türleri vardır. Bunlardan sıklıkla kullanılanlardan biri de "Odak Grup Görüşmeleri"dir (Hammersley ve Atkinson, 2007; Shao, 1999). Bu çalışmamızda amaç, son dönemlerde bilhassa eğitim alanında yapılan araştırma ve çalışmalarda sık bir şekilde kullanılmaya başlanan odak grup görüşmesiyle alakalı, kavramsal bir çözümleme ortaya koymaktır. Odak grup görüşmesini tanımlamak, açıklamak, tarihsel süreç bakımından ele almak, güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koymak, son dönemlerde odak grup görüşmelerinde yaşanan değişim ve gelişmeleri ifade etmek amaçlanmıştır.

Tanımlar ve Açıklamalar

Odak grup görüşmesi, birden fazla kişi ile belirlenen bir konu ile alakalı bilgi elde etmek maksadıyla kullanılan bir görüşme yöntemidir. Buradaki gaye, araştırmacının birden fazla kişiyi bir araya getirerek, sormak istediği soruları, fikir alışverişi biçiminde, sohbet ortamında sorarak araştırma konusuna dair verileri toplamaya çalışmaktır. Aynı zamanda, bir araya gelmiş kişilerin deneyimlerini birbirleriyle paylaşmalarını sağlamaktır (Güler vd., 2015; Bryman'a (2004). Odak grup görüşmesi, önceden belirlenmiş bir konu ile alakalı, benzer şekilde önceden belirlenmiş bir grup katılımcının fikirlerini almak maksadıyla planlanmış bir tartışmalar dizisi olarak ifade edilebilir. Odak grup görüşmelerinde katılımcılar birbirleriyle anlaşmak zorunda değildir. Ayrıca tamamıyla ayrılığa düşmeleri de gerekmez. Gaye, sağlıklı bir tartışma ortamı

oluşturmak, araştırılan konuyla alakalı değişik bakış açıları, düşünceler, değerlendirmeler ve deneyimlerden derlenen zengin bir içerik elde etmektir (Baş ve Akturan, 2017).

Şahsuvaroğlu ve Ekşi'ye (2008) göre, odak grup görüşmesi, küçük gruplarla gerçekleştirilen ve şekilsel olmayan görüşmeler olarak ifade edilebilir. Odak grup görüşmeleri, grup ve alt grupların, bilinçli, yarı bilinçli ya da bilinçsiz oldukları sosyo-kültürel ve psikolojik nitelikler ve gerçekleştirdikleri faaliyetler hakkında bilgi edinmeyi, davranış biçimlerini ve bunların arkasındaki sebepleri öğrenmeyi amaç edinen niteliksel bir yöntem olduğu söylenebilir. Odak grup görüşmelerinde maksat, belirlenen bir tema ile ilgili katılımcıların bakış açılarına, deneyimlerine, görüşlerine, eğilimlerine, hislerine, ilgi ve alışkanlıklarıyla alakalı ayrıntılı ve çok boyutlu nitel veri elde etme tekniğidir. Seggie ve Odak grup görüşmeleri genel olarak 6-10 (Bayburt, 2017), 4-12 (Gülcan, 2021) kişiden müteşekkil küçük bir grup katılımcının bir oturum etrafında bir araya gelmesi ve üzerinde çalışılan araştırma konusu ile ilgili fikirlerini bildirmeleridir (Bayburt, 2017). Odak grup görüşmelerinde grubun küçük olmasının sebebi karışık problemlerle karşılaşabilme ihtimalidir.

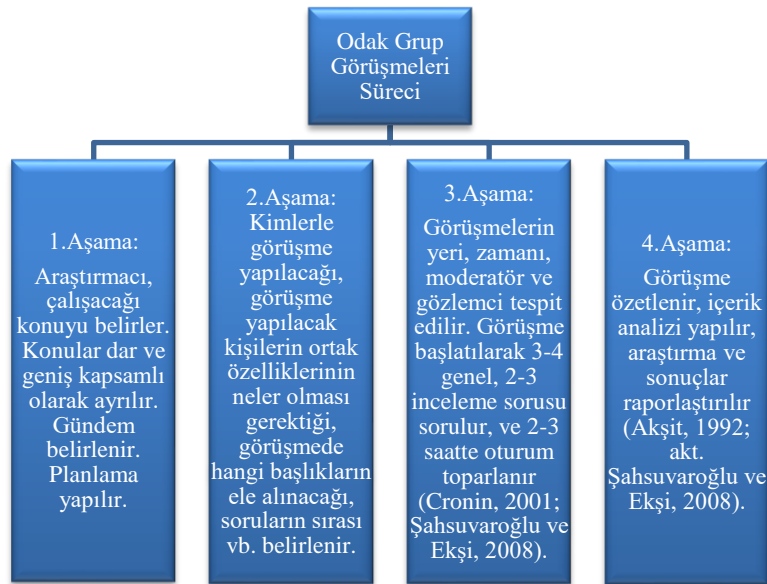
Odak grup görüşmeleri, daha çok küçük gruplar için tasarlanmış bir görüşme olarak tanımlanabilir. Odak grup görüşmeleri belirli bir konu ya da fikri tartışmak maksadıyla, bilhassa belli bir faaliyet alanı arasından seçimi yapılan ve meydana gelen etkileşimin bulgu ve sonuçlara götürdüğü niteliksel veri toplama tekniklerinden biridir (Cohen, Manion ve Morrisson'a, 2000; Şahsuvaroğlu ve Ekşi, 2008; Schmitt ve Hollensen, 2006). Balcı (2011) odak grup görüşmesini bir grup çalışma şekli olarak ifade etmiş ve odak grupta grup dinamiklerinin verileri meydana getirdiğini ve grup etkileşimini öne çıkardığını söylemiştir. Marshall (2006) odak grup görüşmelerinin çoğunlukla pazarlama sektöründe gerçekleştirildiğini, grupların 4-12 arasında kişiden oluştuğunu, ilginç durumun ise katılımcıların genellikle birbirlerini tanımadıklarını ifade etmiştir. Özden ve Durdu (2016) odak grupların 4-8 arasında kişiden oluştuğunu, katılımcıların çoğunun birbirlerinin yanıtlarını dinlediğini ve gruptakilerin birbirlerinin eksikliklerini gidermeye çalıştığını belirtmişlerdir.

Odak grup çalışması, araştırılan konuyla alakalı ortak yaşantı, fikir ve beklentilere sahip kişiler arasından seçimi yapılan temsili bir grupla birlikte yürütülür. Grup genel olarak en fazla 8 kişidir. Bir yönetici ve bir de asistan olmak üzere, genellikle iki kişi tarafından yönetilir. Fakat kaynakların yetersiz olması durumunda araştırmacı her iki görevi de üstlenebilir (Baş ve Akturan, 2017). Odak grup görüşmeleri genel olarak bir toplantı salonu, bazen bir seminer odası veya oturma odasında gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Genel itibarıyla odak gruplar topluma açık bir alanda ya da açık havada yapılır (Glesne, 2015). Odak gruplar genelde birbirlerini tanımayan kişilerden oluşur. Bazen de katılımcılar iş ya da sınıf arkadaşı olabilir veya başka bir şekilde birbirlerini tanıyor olabilirler (Morgan, 1997; Glesne, 2015). Odak gruplarda 6-10 katılımcıdan oluşan gruplar tercih edilir. Grupların daha büyük olması yönetme işini zorlaştırmaktadır. Projelerde genel itibarıyla 3-5 odak grup içerecek bir biçimde planlaması yapılır. Odak grup görüşmeleri süre olarak da 1-2 saat olarak belirlenir. Soru bakımından ise 4-5 adet nitelikli soru, yapılandırılmış odak grup oturumu için kâfidir (Glesne, 2015).

Saban ve Ersoy'a (2019) göre, odak grup görüşmesine karar verilmeden evvel araştırmacı, araştırma sorularına ve odak gruptan ne beklediğini ele almalıdır. Yakın bir zamanda yerine gelmiş ve uygulaması yapılmış bir durum üzerine çok fazla kişinin algısını ortaya çıkarmayı hedefleyen bir araştırma için odak grup görüşmesi etkili olabilir. Yıldırım ve Şimşek'e (2005) göre, araştırmacı açısından daha fazla bireye ulaşmak amaçlanıyorsa, üzerinde çalışılan konu kişisel ve hassasiyet muhteva etmiyorsa, elde edilmesi hedeflenen verilerin daha zengin olacağı düşünülüyorsa, araştırmacının odak grup görüşmelerini yapmasında fayda vardır.

Patton'a (2018) göre, odak grup görüşmeleri bir problem çözme seansı olmadığını, ayrıca odak grubun da karar verme grubu olmadığını söyleyebiliriz. Odak gruplarda katılımcılar arasında direk etkileşimler sürekli meydana gelse de esas itibarıyla bir tartışma biçimi değildir. Odak gruplarda katılımcılar birbirlerinin cevaplarını dinledikten sonra ek yorum ve fikirlerini dile getirebilirler. Bu görüşmelerde amaç katılımcıların diğerlerinin fikirleri bağlamında kendi fikirlerini toplumsal bir bağlamda değerlendirebilme imkânının sağlandığı kaliteli veriler elde etmektir. Odak grup görüşmeleri bir moderatör tarafından yönetilmesi sağlanır. Moderatöre ara sıra raportör veya moderatör yardımcısının destek verdiği söylenebilir. Görüşmeler esnasında moderatörün tavrı son derece önemlidir. Moderatörün yönlendirici olmayacak şekilde bir dil kullanması ve katılımcılara bu şekilde yönetebilmesi araştırma açısından hayati öneme sahiptir (Chrzanowska, 2002; Edley ve Litossetili, 2010; Seggie ve Bayburt, 2017).

Odak grup görüşmeleri iç içe geçmiş yedi aşamadan müteşekkil olduğunu söyleyebiliriz. Öncelikle görüşmelerin amacı belirlenir. Daha sonraki aşamalarda ise; araştırma ve odak grup görüşmelerinin sorularının geliştirilmesi, yer temini ve teknolojinin planlanması, tüm sürecin deneme çalışmalarının yapılması, katılımcıların tespit edilmesi ve davet edilmeleri, yöneticinin özellikleri ve faaliyetlerin yerine getirilmesi, verilerin düzenlenmesi ve analiz edilmesi söz konusudur (Gibbs, 1997; Kruger ve Casey, 2000; Niessen, 1977; Patton, 2002; Seggie ve Bayburt, 2017). Odak grup görüşmeleri önceden belirlenen bir konu hakkında, uygun bir ortam sağlanarak, algıları elde etmek amacıyla dikkatli bir biçimde planlanması yapılmış bir tartışmalar dizisi olarak ifade edilebilir. Ayrıca bir konu ya da hizmet hakkında bireylerin ne düşündüğünü ve hissiyatlarını idrak etmek odak görüşmelerin maksadını teşkil etmektedir. Yetenekli bir yöneticinin tartışma ortamını iyi bir şekilde yönetmesi sürecin verimliliği açısından gerekli bir husustur. Yönetici, insanların düşüncelerini özgür bir şekilde dile getirebilecekleri bir ortam sağlamalıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Bazı araştırmacılar ise odak grup görüşmelerini dört başlık altında ele almışlardır (Şahsuvaroğlu ve Ekşi, 2008):

Şekil 1. Odak Grup Görüşme Süreci

Odak grup görüşmeleri, nitel veri elde etmede önemli bir işleve sahiptir. Odak grup görüşmeleri araştırılan konuya göre bireysel görüşmelere zaman zaman tercih edilebilir. Eğer araştırmacı yapılacak görüşmelerin bireysel mi yoksa grupla mı olacağı konusunda kararsızlık yaşarsa, her iki görüşme biçimini de test ederek en uygun yöntemi belirleyebilir. Eğer daha fazla bireye ulaşmak hedefleniyorsa, araştırılan konu bireysel ve hassas değilse ve eğer araştırma yapan kişi elde edilecek verilerin daha zengin olacağı kanısındaysa odak grup görüşmesi yapmasında fayda olacaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2018).

Tablo 1. Odak Grup Görüşmesinde Ortaya Çıkabilecek Olası Sorunlar ve Baş Etme Yolları (Çokluk, Yılmaz ve Oğuz, 2011):

Sorun	Çözüm
1. Görüşmelerde katılımcı katkısı yetersiz olabilir veya katılımcılar moderatörün kendilerine söz hakkı vermesini bekleyebilirler.	1. Görüşmeye tüm grup üyelerinin katılımının ve görüşmelerde tartışmanın ne derece ehemmiyet arz ettiği vurgulanmalıdır.
2. Odak grup görüşmelerinde baskın katılımcılar mevcut olabilir.	2. Baskın katılımcı küstürülmeden, düşüncelerini ifade ettiği için kendisine teşekkür edilerek görüşmelerdeki diğer katılımcıların da dinlenmesi gerektiği uygun bir dille ifade edilmelidir.
3. Odak grup görüşmelerinde pasif katılımcılar olabilir.	4. Odak grup görüşmelerinde herkesin düşüncelerini ifade etmesinin katılım açısından ne kadar ehemmiyet arz ettiği vurgulanmalıdır. Ayrıca düşüncelerini açıklama hususunda çekingen davranan katılımcılara karşı duyarlılık gösterilmelidir.
4. Odak görüşmelerde tartışmaların kayıt altına alınması, bazı katılımcıları rahatsız edebilir.	4. Katılımcılara, odak grup görüşme raporlarında katılımcı isim ve kişisel bilgilerinin hiçbir şekilde yer almayacağı, raporlarda sadece fikirlerinin ifade edileceği belirtilmelidir.
5. Görüşme esnasında bazı katılımcılar, görüşmeden ayrılmak zorunda kalabilir.	6. Odak görüşmenin kesintiye uğramasına yer verilmeyecek şekilde katılımcının görüşmeden ayrılmasına izin verilmelidir.
6. Odak görüşmelere davet edilenler haricinde izleyici olarak bulunmak talebinde bulunanalar olabilir.	6. Bu tür taleplerde bulunan kişiler için, görüşme masasının dışında, uygun bir yer gösterilmelidir. Ayrıca onlara odak görüşme süreci açıklanmalıdır.
7. Bazı sorularda herkes görüş bildirmeyebilir.	7. Düşüncelerini bildirmeyen katılımcılara, neden sessiz kaldıkları sorulmalıdır. Ayrıca sessiz kalmalarının katılım mı yoksa katılmama mı olduğu onlara sorulmalıdır.

Sorun	Çözüm
8. Görüşme esnasında, görüşmeden sıkılanlar, yorgunluk veya uyku gibi problemler yaşayanlar olabilir.	8. Kısa bir mola verilebilir. Eğer odak görüşme çok vakit aldıysa görüşme sonlandırılabilir. Katılımcılara ikramlarda bulunulabilir. Şakalar, espriler yapılabilir ya da fıkralar anlatılarak odak görüşme eğlenceli hale getirilebilir.

Odak Grup Görüşmelerinin Tarihsel Süreci

Birçok alanda görebileceğimiz gibi günümüzde sosyal bilimlerde yaygın bir biçimde kabul gören bir paradigma olan yorumlayıcı/sembolik paradigmanın, nitel araştırma yöntemlerinin, oluşturmacı anlayışın kökleri ve temelleri bilindiğinin aksine yeni değildir. Tüm bu paradigma, yöntem ve anlayışların temelleri, kökleri 20. yüzyılın başlarına ve daha öncesine kadar gittiğini söyleyebiliriz. Fakat bilimsel alanda meydana gelen bu eğilimlerin aralıklarla sekteye uğradığı ve 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde olduğu gibi sosyal bilimlerin pozitivistin tesiri altına girdiği görülmektedir. Odak grup görüşmeleri de yukarıda belirttiğimiz hususlara benzer bir süreçten geçmiştir. İlk odak grup çalışmalarının 1930'larda ortaya çıktığını söyleyebiliriz (Yıldırım ve Şimşek, 2018).

Odak grup görüşmelerinin 1940'lı yıllarda radyo programlarının dinlenme oranlarını tespit etmeye çalışan ilk bilimsel faaliyetler esnasında tesadüfi bir şekilde ortaya çıktığını belirtir. 1941'li yıllarda basit kumanda ve düğmelerinin kullanılarak gruplardaki bireylerin dinlemekte oldukları programlara tepki vermeleri isteniyordu. Ayrıca yapılan seanslardan çıkan ve acelesi olmayan bireylerle radyo programları konusunda detaylı ve toplu bir şekilde sohbetler yapılıyordu. İşte odak grup görüşmelerinin bu şekilde başladığı söylenebilir (Boosman, 2003; akt. Yıldırım ve Şimşek, 2005). Krueger ve Casey'e (2000) göre odak grup görüşmeleri açık uçlu sorulara dayanan bireysel görüşme tekniklerinin üzerine inşa edilmiştir. Flick, Von Kardorff ve Steinke (2004) göre, 1950'lerden sonra odak grup görüşmelerinin nitel veri toplama tekniği olarak kullanılmaya başlanması söz konusu olmuştur. Özellikle pazarlama, medya araştırmaları ve kültürel çalışmalarda etkin bir şekilde kullanılan veri toplama tekniği olmuştur. Günümüzde ise sağlık ve eğitim başta olmak üzere, sosyal programların değerlendirilmesi gibi birçok alanda da kullanımının yaygınlaşmaya başladığı söylenebilir (Bowling, 2002; Kvale ve Brinkmann, 2009; Seggie ve Bayburt, 2017). Patton'a (2018) göre, 1950'li yıllarda pazarlama alanında araştırma yapan kişiler, tüketicilerin ürün tercihleri konusunda daha güvenilir bilgiler elde etmek amacıyla tüketici grubun karar verme süreçlerini tetiklemenin bir yöntemi olarak odak grup görüşmelerini kullanmaya başlamışlardır.

Merton adlı bilim adamı yaptığı çalışmalarda insanların özellikle kendilerini güvende hissettikleri ve rahat ortamlarda, kendi özelliklerine benzer özelliklere sahip insanlarla kendilerine ait hassasiyet teşkil eden bilgileri rahat bir biçimde paylaştıklarının farkına vardı. Odak grup görüşme tekniğiyle alakalı ve bugün bile yaygın bir şekilde kullanılan esas işleyiş, yöntem ve ilkeler Robert K. Merton, Marjorie Fiske ve Patricia L. Kendall tarafından 1956 yılında yayınlanan "The Focused Group" (Odaklı Grup) adlı kitapla gerek kuramsal gerekse kavramsal temellerine kavuştuğu söylenebilir. Odak grup görüşmeleri 1980'li yıllara gelinceye kadar, özellikle de akademik çalışmalarda pek yer edinemedi. Bunun yanında özel firma ve işletmeler tekniği 1950'lerden itibaren bilhassa pazarlama ve ürün geliştirmede etkin bir şekilde kullanılmaktaydılar. 1980'li yıllarda alternatif araştırma yöntem ve teknikleriyle ilgilenen araştırmacılar odak grup görüşme tekniğini yeniden keşfettiler ve bu tekniği ilk defa pazarlama

sektöründen öğrendiler. Yalnız o güne kadar odak grup görüşme tekniğinde fazlaca değişiklikler meydana gelmişti. Meydana gelen değişiklikler de akademik araştırmacıların taleplerini karşılayacak nitelikten uzaktı. Bu hususun ayırımına varan araştırmacılar Merton'un 1940'lı yıllarda gerçekleştirdiği özgün çalışmalara geri dönüş sağladılar. Bu vesileyle odak grup görüşme tekniği yeniden ortaya çıkmış oldu (Kruger ve Casey, 2000; Yıldırım ve Şimşek, 2005).

Odak Grup Görüşmelerinin Güçlü Yönleri

Çokluk vd. (2011) odak grup görüşmelerinin güçlü yönlerini aşağıdaki gibi özetler:

- ✓ İnsan merkezlidir.
- ✓ Nitel verileri kullanılabilir hale getirmesi açısından önemlidir.
- ✓ Grup mensupları odak grup görüşmesi esnasında etkileşim kurarak birbirlerinin yanıtlarından etkilenirler.
- ✓ Odak grup görüşmeleri kişisel eğitim ihtiyaçlarının tespit edilmesine imkân sağlamaktadır.
- ✓ Odak grup görüşmeleri birçok konuda zengin ve detaylı bir bakış açısı sağlayabilir. Ayrıca araştırma sorularının cevap teşkil eden zengin bilgiler bu sayede toplanması sağlanmış olur.
- ✓ Odak grup görüşmelerinde bir kişinin ileri sürdüğü bir düşünce, diğer grup üyeleri tarafından geliştirilmesi ve bu şekilde konu ile alakalı detaylı bilgilere ulaşılması söz konusu olabilir.
- ✓ Patton'a (2018) göre odak grup görüşmelerinin güçlü yönleri şu şekildedir:
- ✓ Veri toplama maliyetleri oldukça düşüktür.
- ✓ Katılımcılar arasındaki etkileşimler veri kalitesinin artmasını sağlar.
- ✓ Görüşlerin ne oranda paylaşılan, tutarlı ve çeşitli oldukları hızlı bir biçimde ölçülebilir.
- ✓ Odak grup görüşmeleri sosyal etkileşim bakımından katılımcılar açısından keyifli olma eğilimindedir.

Yıldırım ve Şimşek (2005) odak grup görüşmelerinin güçlü yönlerini aşağıdaki gibi özetler:

- ✓ Odak grup görüşmeleri vasıtasıyla kısa sürede çok sayıda katılımcıya ulaşmak mümkündür.
- ✓ Odak grup tekniği araştırmacılara geniş bir örneklem yelpazesinde çalışma imkânı sunar.
- ✓ Odak grup görüşmeleri etkileşimli bir süreçtir.
- ✓ Araştırmacıların, araştırmanın problemleri hakkında detaylı ve zengin bilgiye ulaşmaları mümkündür.

Odak Grup Görüşmelerinin Zayıf Yönleri

Seggie ve Bayburt (2017) odak grup görüşmelerinin zayıf yönlerini aşağıdaki gibi sıralar:

- ✓ Odak grup görüşmelerinde görüşmeyi yapan kişi bilhassa konuyu kontrol altından tutabilme açısından güçlükler yaşayabilir.
- ✓ Görüşme neticelerinin gerçek yaşamda deneyimi edinilen bir olay veya durum karşısında sergilenen davranışlarla ilgili doğru varsayımlar sağlamayabilir.
- ✓ Odak grup görüşmelerinin sonuçları yenilenemez nitelikte olabilir.
- ✓ Odak grup görüşmelerinin neticeleri genellenebilir değildir, sadece temsili bir özellik barındırır.
- ✓ Katılımcılar doğal bir ortamda gözlemlenirken meydana gelen doğal döngü odak grup görüşmeleri için geçerli olmadığı söylenebilir. Çünkü odak grup görüşmelerinde katılımcılar mevcut şartlarda bir araya gelmeyecek kişilerdir. Ayrıca moderatör görüşmeler esnasında sürekli araya girmesi nedeniyle doğal konuşmalar ortaya çıkmayabilir.
- ✓ Odak gruplar güvenilir olmayabilir, grupların tekrar edilmesi halinde farklı konuşmalar ortaya çıkabilir.
- ✓ Bazı insanlar büyük grup içerisinde bir şeyler ifade ederken, bilhassa da ifade edecekleri şeyler tartışmaya müsait şeylerse, kendilerini rahatsız hissedebilirler. Bu husus da araştırmacının elde etmeyi planladığı bilgiye erişmesine engel teşkil edebilir.

Patton' a (2018) göre odak grup görüşmelerinin zayıf yönleri şu şekildedir:

- ✓ Odak grup ortamında sorulabilecek soru sayısı büyük oranda sınırlanması söz konusudur.
- ✓ Katılımcıların tamamının fikrinin alınması için yanıtlama süreleri kısıtlanır.
- ✓ Odak grup görüşmelerinin yönetilmesi ciddi anlamda beceri gerektirir.
- ✓ Bazı katılımcılar tepki ihtimaline karşı, konuşmaya eğilimleri olmayabilir.
- ✓ Odak grup görüşmeleri kişisel konular için uygun değildir.
- ✓ Gizlilik hususunun odak grup görüşmelerinde garanti edilmesi söz konusu değildir.
- ✓ Odak grup görüşmeleri ayrıntılardaki farklılıkların mikro analizi için çok da faydalı olduğu söylenemez.

Odak Grup Görüşmelerinde Moderatörün Görevleri

Odak grup görüşmelerinde moderatörün esas görevi odak konu veya konularda bireysel ve zıt fikirlerin rahat bir şekilde dile getirildiği rahat ve özgür bir ortam oluşturmak ve bu şekilde belli bir araştırma konusu için önem arz eden bilgileri katılımcılardan elde etmektir. Bu görevler aşağıdaki gibi sıralanabilir (Krueger, 1998; Berg, 2001; Kvale ve Brinkman, 2009; Seggie ve Bayburt, 2017):

- ✓ Bir moderatörün ilk başta yapması gereken katılımcılara projenin ne maksatla yapıldığını ve odak grubun ne şekilde işlendiğini açıklayarak görüşmeyi başlatmaktır.
- ✓ Belli başlı kurallar hatırlatılmalıdır. Eğer görüşme kayıt altına alınıyorsa kayıt cihazı hakkında bilgilendirme yapılmalıdır.

- ✓ Moderatör herkesin farklı düşüncelerinin, fikirlerinin olabileceğini ve farklı fikirlere açık bir görüşmenin olduğunu katılımcılara ifade etmelidir.
- ✓ Deneyimli bir moderatörün, grup dinamiği ve gidişatı grup üyelerinin tecrübelerini ortaya çıkarmaya eğilimi olursa, bu anlamda moderatör daha önce hazırladığı soruları atlayarak görüşmeyi devam ettirir.
- ✓ Moderatörün çocuklarla yaptığı görüşmelerde yanında kâğıt kalem bulundurmasında fayda olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü çocuklarla yapılan odak grup görüşmelerinde, çocukların kendilerini rahat bir şekilde ifade edebilmeleri için boyama veya rol yapma gibi faaliyetler yapılabilir. Bundan dolayı katılımcıların yaş ve gelişim durumlarına göre eklemeler yapılma hususları olabilir.
- ✓ Moderatör özellikle hassas konularla ilgili çok dikkatli davranmalı, katılımcıların hassas konularla ilgili, duygu ve düşüncelerine yönelik hassasiyetlerini korumaya çalışmalıdır.

Odak grup görüşmelerinde moderatörlerin sahip olması gereken özelliklerden bazıları şunlardır (Kitzinger,1995; Kroll, Barbour ve Haris, 2007; Çokluk vd., 2011):

- ✓ Moderatör kılık kıyafetine dikkat etmelidir.
- ✓ Moderatör araştırması yapılan konuya vakıf olmalıdır.
- ✓ Moderatör bir taraftan resmiyetini muhafaza etmeli diğer taraftan da samimi ve sıcakkanlı bir duruş sergilemelidir.
- ✓ Moderatör duyarlı olmalı, katılımcıların taleplerini dikkate almalıdır.
- ✓ Moderatör her duruma karşı hazırlıklı olmalıdır.
- ✓ Moderatör katılımcıların sergiledikleri tavır ve davranışlardan dolayı onları yargılamamalıdır.
- ✓ Moderatör, katılımcılarla iyi bir iletişim kurabilmeli ve onlarla aynı dili konuşabilmelidir.
- ✓ Moderatör katılımcıları tartışmaya teşvik edici açık uçlu sorular yöneltilmelidir.
- ✓ Moderatör, odak görüşmelerinde kişisel fikirlerini bildirmemelidir.

Odak Grup Görüşmelerinde Gizlilik

Odak grup görüşmelerinde gizlilik son derece önemlidir. Özellikle düzgün ve sansürsüz bir görüşme isteniyorsa gizliliğe çok önem verilmelidir. Bilhassa odak grup üyeleri görüşmeler esnasında üçüncü kişiler tarafından takip edilme hissiyatına kapılırsa hislerini ve fikirlerini tam olarak ifade etmezler. Çünkü odak grup üyeleri verdikleri bilgilerin üçüncü kişiler tarafından bilinmesini veya ifşa edilmesini istemezler. Tüm bu sebeplerden dolayı moderatör teminini sağlamak için etik kurallar çerçevesinde bireylerin hassasiyet içeren fikir ve inanışlarına saygı arz edecek görüşme prosedürlerini uygulamalıdır. Veriler toplanmadan evvel yerine getirilmesi gereken ilk işle, odak grup üyeleri ile bir gizlilik sözleşmesinin imza altına alınmasıdır (Seggie ve Bayburt, 2017). Odak grup görüşmelerinde yeterli isteğe sahip olmayan veya kaygı düzeyi yüksek katılımcıların odak grup görüşmelerinden çekilmesine müsaade etmek önemlidir ve etik açıdan gerekli bir husustur. Grup içerisinde isteksiz katılımcıların mevcut olması moderatör açısından sıkıntı yaratır. Özellikle dikkatini dağıtarak problemlerin meydana gelmesine neden olabilir. Bu tarz hususlarda, görüşmelerde ele alınan konuların grup üyeleri tarafından ifade

edilecek, üretilebilecek çözüm önerileri risk altına girmesi söz konusudur (Berg, 2001; Seggie ve Bayburt, 2017).

Görüşmelerin Analizi ve Raporlaştırma Süreci

Odak grup görüşmelerinde genel anlamda kayıtlar görüntü ve ses cihazlarıyla gerçekleştirilmektedir. Odak grup görüşmelerinde özellikle katılımcıların hem ne söyledikleri hem de yüz ifadeleri hakkında fikir sahibi olmak maksadıyla video kameraların tercih edildiğini ifade edebiliriz (Çokluk vd., 2011). Görüşme verilerinin analizinin yapılabilmesi için, odak görüşme esnasında alınan notlar, ses kayıtları veya videoların bilgisayarda yazımının sağlanarak hazır bir biçime getirilmesi gerekmektedir. Eğer etik kurallar bakımından bir sorun oluşturmuyorsa, elde edilen kayıtların çözümünde profesyonel destek de alınabilir. Bilgisayar ortamına aktarılıp analize hazır hale getirilen verileri, duruma göre manuel ya da nitel analiz programları vasıtasıyla analizleri yapılabilir. Devamında ana kategoriler ve ana kategorilere bağlı alt kategoriler oluşturulabilir (Güler ve Halıcıoğlu, 2015).

Verilerin analizi esnasında sadece kelimelerin değil, katılımcıların bunları ifade biçimi, beden dili, kararlılığı gibi etkenler de göz önünde bulundurulması önem arz etmektedir. Bu minvalde konuşma şekli, seçilen sözcükler, öncesinde konuşan katılımcının muhtemel etkisi, jest mimik, kararlılık gibi hususlar da araştırmacının göz önüne alması gereken hususlardır. Bu bakımdan odak grup çalışmasında elde edilen verilerin analizinde şu hususlara dikkat edilmesi gerekir (Baş ve Akturan, 2017):

- ✓ Kullanılan sözcükler,
- ✓ Yanıtın verildiği bağlam,
- ✓ Verilen yanıtların birbiriyle tutarlılığı,
- ✓ Yorumların sıklığı,
- ✓ Aynı-benzer yorumun kaç farklı kişi tarafından yapıldığı.

Odak grup çalışmalarında çözümlenmeler daha çok açımlayıcıdır. Odak grup görüşmelerinin nitel bir veri toplama tekniği olduğundan dolayı genelleme endişesi mevcut değildir. Bu yüzden sayısallaştırmaya gerek olmadığı söylenebilir. Tüm bu sebeplerden dolayı tablolara, frekans, yüzde ya da istatistiksel testlere gerek olmadığını ifade edebiliriz. Neticeler nicel hale getirilmemelidir. Sayısal verilerden ziyade bireysel fikirlerin sunumunun nasıl gerçekleştiği önem arz eder. Ayrıca odak grup görüşmelerinde meydana gelen farklılıkların sunumunu gerçekleştirmek önemlidir. Odak grup görüşmelerinde verilerin analizinde içerik analizinin en iyi yöntem olduğu söylenebilir. Veriler analiz edilirken en iyi yöntem, kayıt yapılırken veya kayıt sonrasında analizler yapılırken anahtar temaların belli başlıklar altında toplanmasıdır. Odak grup görüşmelerinin raporlaştırılmasında önem arz eden sayılardan ziyade katılımcıların düşünceleri ve ne ifade ettikleridir. Raporda genel anlamda temalara göre tespiti yapılan algılar bulunmalıdır. Araştırmacılar, analiz çalışmasını yaparken ve raporlaştırma faaliyetini yerine getirirken konuşma dilinin mümkün olduğu kadar aynı kalmasına dikkat etmelidirler (Çokluk vd., 2011).

Odak Grup Görüşmelerinde Yaşanan Değişim ve Gelişmeler

Odak grup görüşmelerinde son dönemlerde meydana gelen yaygın kullanımlardan biri görüntülü görüşmelerdir (Gegez, 2007; Mariampolski, 2001; Greenbaum, 1997; Seggie ve Bayburt, 2017). Bu vasıta ile, farklı bölgelerde yaşayan insanların bir araya getirilmesi sağlanır ve odak bilgileri bu şekilde toplanmış olur. Fakat şu hususu da belirtmekte fayda var, bu yöntem farklı zorluklara yol açabilir. Özellikle teknik anlamda karmaşıklığa neden olabilir. Ayrıca moderatör açısından odak görüşmeleri görüntülü olarak yürütmek yetenek ve özgüven gerektirir. Moderatör gerek empati gerekse iletişim kurma açısından yetenekli olmalıdır. Raporlaştırma içinde moderatör tertipli, titiz ve dikkatli olmalıdır. Çünkü bu husus çoklu katılımcılar tarafından gelen cevapları ve fikirleri düzenli bir biçimde kaydetmek için önemlidir. Günümüz şartlarında meydana gelen değişimler, internet ve teknolojiye meydana gelen hızlı gelişmeler odak grup görüşmeleri açısından son derece faydalıdır. Özellikle detaylı ve kapsamlı veri toplamaya yardımcı olması bakımından önemlidir (Seggie ve Bayburt, 2017). Araştırmacıya, nitel araştırmalar bakımından önem arz eden bir süreci, iletişimi, gözleme imkânı sağlamasından ve katılımcıların doğal cevaplar vermesine (Seggie ve Bayburt, 2017) ve konu üzerinde derin bir anlayışa sahip olmaya (Malhotra, 2007) imkân sağladığından faydalı bir teknik olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Nitel araştırmalar yapılırken uygun nitel araştırma tekniklerinin, nitel veri toplama tekniklerinin ve nitel veri analizlerinin kullanılması son derece önem arz etmektedir. Nitel veri toplama tekniklerinden olan ve son dönemlerde sıklıkla kullanılmaya başlanan “Odak Grup Görüşmeleri” de bireysel görüşmelerin yanında nitel veri toplamada son derece önem arz etmektedir. Bilhassa kolaylaştırılmış grup etkileşimi vasıtasıyla belirlenen bir konuya dair öngörüler, düşünceler ve algılar toplanır.

Son yıllarda, bilhassa sosyal bilimlerde insanların yaşamları, sosyo-kültürel hayatları, içinde yaşadıkları çevreyi nasıl algıladıkları ve bunlarla ilgili sorular önem kazanmaya başlamıştır. Bu sorulara yanıtlarını bulmak, bilhassa eğitim, sosyal hizmetler, psikolojik danışmanlık ve rehberlik, sağlık vb. ile ilgili yapılan alan çalışmalarında nitel araştırma düşüncesinin, uygulanmasının ve yayınının artmasını sağlamıştır (Seggie ve Bayburt, 2017). Nitel araştırmaların ehemmiyet kazanmasıyla birlikte, nitel araştırmalarda kullanılması gerekli olan veri toplama teknikleri de önem arz etmeye başlamıştır. Araştırma konumuz olan odak grup görüşmeleri de nitel araştırmalar için son derece önemli bir veri toplama tekniğidir. Katılımcıların duyguları, fikirleri, deneyimleri gibi kişisel özelliklerini yansıtabilecek bir tekniktir. Odak grup görüşmelerinde katılımcıların değerlendirmeleri önemlidir; çünkü amaç fikirleri ortaya çıkarmaktır. Odak grup görüşmelerinin katılımcılar arasında iletişimi arttıracak özellikte olması, elde edilecek bilgileri daha da ehemmiyetli hale getirmektedir. Katılımcıların birbirlerinden etkilenmesi farklı fikirlerin ortaya çıkmasını sağlaması bakımından önemli bir durumdur. Odak grup görüşmelerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi, baskın kişiliklerin diğer katılımcıları etki altına almalarının önüne geçilmesi hususlarında moderatöre büyük görev düşmektedir (Çokluk vd., 2011). Bu açıdan moderatörün konuya vakıf olması, odak grup görüşmesi hakkında donanımlı olması, bilgi sahibi olması (Çokluk vd., 2011), idare edici ve kolaylaştırıcı bir rol üstlenmesi (Punch, 2014; Gürbüz, 2019; Kvale ve Brinkman, 2009), esnek ve objektif olması (Fontana ve Frey, 2000) gerekmektedir. Sonuç olarak, nitel veri toplama tekniği, sosyal bilimlerde kullanılan odak grup görüşmeleri bu alanda araştırma yapan kişilere son derece önemli bilgiler elde etme imkânı sunmaktadır. Gerek iletişim gerekse gözlem

olanağı sağlamaktadır. Aynı zamanda katılımcılara doğal yanıtlar verme için ortam hazırlaması(Seggie ve Bayburt, 2017), yer ve teknoloji imkânı sunması (Gibbs, 1997; Kruger ve Casey, 2000; Niessen, 1977; Patton, 2018; Yıldırım ve Şimşek, 2005) faydalı bir teknik olarak ifade edilebilir.

Sonuç olarak nitel araştırmalarda sıklıkla kullanılan odak grup görüşmelerinin sosyal bilim araştırmalarında, insanların davranış ve tutumlarının derinlemesine incelenmesinin gerekli olduğu diğer alanlarda, pazar araştırmalarında, ürün geliştirmelerinde, belirli bir konu üzerinde derinlemesine tartışmaların yapılması için bir araya gelen niteliksel bir araştırma yöntemi olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Baş, T. ve Akturan, U. (2017). *Sosyal Bilimlerde Bilgisayar Destekli Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Berg, B.L. (2001). *Qualitative Research Methods Fort The Social Sciences*. Needham Heights, MA: Allyn and Bacon.

Bowling, A. (2002). *Research Methods In Healthy*. Buchingam: Open University Press.

Bryman, A. (2004). *Social Research Methods*. Oxford: University Press.

Chrzanowska, J. (2002). *Interviewing Groups and Individuals In Qualitative Market Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Cohen, L., Manion, L. and Morrison, K. (2000). *Research Methods in Education*. London: Routledge Falmer.

Corrine, G. (2020). *Nitel Araştırmaya Giriş*. (Çev. Ersoy, A. ve Yalçınoğlu, P.). Ankara: Anı Yayıncılık.

Creswell, J.W. (2021). *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. (Çev. Demir, S.B. ve Bütün, M.). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Cronin, A. (2001). Focus Group. N. Gilbert (Ed.), *Researching Social Life*. London: Sage Publication

Çokluk, Ö., Yılmaz, K. ve Oğuz, E. (2011). Nitel Bir Görüşme Yöntemi: Odak Grup Görüşmesi. *Kuramsal Egitimbilim Dergisi*, 4 (1), 95-107.

Denzin, N. K. and Lincoln, Y. S. (1998). *The lanscape of qualitative research: Theories and issues*. Thousand Oaks: Sage.

Edley, N. and Litosseliti, L. (2010). Comtemplating Interviews and Focus Groups. L. Litosseliti (Ed.), *Research Methods In Linguistics* (s. 155-179). Londra: Continuum.

Fontana, A. and Frey, J.H. (2000). The interview: From structured questions to negotiated text. *The Handbook of Qualitative Research* (Second ed), pp. 645–672.

Gegez, E.A. (2007). *Pazarlama Araştırmaları*. İstanbul: Beta Yayınları.

Gibbs, A. (1997). *Focus groups*. <https://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU19.html>. (Erişim: 20.03.2023).

Given, L.M. (2021). *100 Soruda Nitel Araştırma*. (Çev. Bakla, A. ve Çakır, İ.). Ankara: Anı Yayıncılık.

- Glesne, C. (2015). Nitel Araştırmaya Giriş. (Ersoy, A. ve Yalçınoğlu, P., Çev. Ed.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Green, J. ve Thorogood, N. (2004). *Qualitative Methods for Health Research*. London: Sage Publications.
- Greenbaum, T. (1997). *The Handbook of Focus Group Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Gülcan, C. (2021). Nitel Bir Veri Toplama Aracı: Odak (focus) Grup Tekniğinin Uygulanışı ve Geçerliliği Üzerine bir Çalışma. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü e-Dergisi*, 4 (2), 94-109.
- Güler, A., Halıcıoğlu, M.B. ve Taşgın, S. (2015). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Gürbüz, O. (2019). Bilimsel Araştırmalarda Kullanılan Veri Toplama Yolları. O. Gürbüz (Ed.), *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Hammersley, M. and Attikson, P. (2007). *Ethnography: Principles In Practice*. New York: Routledge.
- Işık, E. ve Semerci, Ç. (2019). Eğitim Alanı Nitel Araştırmalarında Veri Üçgenlemesi Olarak Odak Grup Görüşmesi, Bireysel Görüşme ve Gözlem. *Turkish Journal of Educational Studies*, 6 (3), 53-66.
- Kıral, B. (2020). Nitel Bir Veri Analiz Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 170-189.
- Kitzinger, J. (1995). Qualitative research: introducing focus groups. *British Medical Journal*, 311, 299–302.
- Kroll, T., Barbour, R and Haris, J. (2007). Using focus groups in disability research. *Qualitative Health Research*, 17 (5), 690–698.
- Krueger, R.A. (1994). *Focus Groups: A Practical Guide For Applied Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kreger, R.A. (1997). *Developing Question For Focus Groups*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Kreger, R.A. (1998). *Moderation Focus Groups*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Krueger, R.A. and Casey, M.A. (2000). *Focus Group: A Practical Guide For Applied Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kvale, S. and Brinkmann, S. (2009). *Interviews*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Malhotra, N.K. (2007). *Marketing Research: An Applied Orientation*. America: Pearson Prentice Hall.
- Mariampolski, H.Y. (2001). *Qualitative Marketing Research: A Comprehensive Guide*. America: Sage Publication.
- Niessen, M. (1977). *Gruppendiskussion -Interpretative Methodologie- Methodenbegründung - Anwendung*. Munich: Fink.
- Özden, M.Y. ve Durdu, L. (2016). *Eğitimde Üretim Tabanlı Araştırmalar İçin Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık

- Patton, M.Q. (2018). *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. (Çev. Bütün, M. ve Demir, S.B.). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Punch, K.F. (2014). *Sosyal Araştırmalara Giriş*. (E. Türközü, Çev.) Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Saban, A. ve Ersoy, A. (2019). *Eğitimde Nitel Araştırma Desenleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Schmidt, M.J. and Hollensen, S. (2006). *Marketing Research: An International Approach*. England: Prentice Hall.
- Seggie, F.N. ve Bayburt, Y. (2017). *Nitel Araştırma Yöntem, Teknik, Analiz ve Yaklaşımları*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Sevim, N.H. (2008). Odak Grup Görüşmeleri. *Sosyoloji Notları Dergisi*, 4-5, 80-85.
- Shao, A.T. (1999). *Marketing Research: An Aid to Decision Making*. America: South Western College Publishing.
- Şahin, Ş., Suher, H.K ve Bir, A.A., (2009). Odak Grup Yönetimi: Uygulamacılar Açısından Bir Değerlendirme. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 11, 51-74.
- Şahsuvaroğlu, T. ve Ekşi, H. (2008). Odak Grup Görüşmeleri ve Sosyal Temsiller Kuramı. *Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 8, 127-139.
- Willis, J.W. (2007). *Foundations Of Qualitative Research: Interpretive and Critical Approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2006). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.